УДК 811.512.145

М.З. Вәлиева

XVII–XVIII ГАСЫР ИСКЕ ТАТАР ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ‘ҮЛЕМ’ ТӨШЕНЧӘСЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

В данной статье на материале, извлеченном из старотатарских письменных источников XVII–XVIII вв., раскрывается содержание понятия ‘смерть’. В ходе исследования было установлено, что понятие ‘смерть’ в рассмотренных нами текстах выражается множеством слов и словосочетаний. Они, с одной стороны, являются синонимами между собой, с другой, каждый из них имеет свои уникальные коннотативные значения, которые в определенных контекстах обогощаются дополнительными эмоционально-экспрессивными оттенками.

Ключевые слова: старотатарские письменные источники, лексика, синонимы, лексико-семантические варианты.

In this article, on the basis of material extracted from the Old Tatar written sources of the 17th–18th centuries, the content of the concept ‘death’ is revealed. In the course of the study, it was found that the concept of ‘death’ in the texts we examined is expressed by many words and phrases. On the one hand, they are synonyms with each other, on the other, each of them has its own unique connotative meanings, which in certain contexts are enriched with additional emotional and expressive shades.

Key words: Old Tatar written sources, vocabulary, synonyms, lexical and semantic variants.

Ислам тәгълиматы, дини мифология нигезендә кеше яшәеше ике өлешкә бүлеп карала: бу дөнья һәм теге дөнья. Бу дөнья дигәндә, фани дөнья күздә тотыла. Коръән аятьләреннән күренгәнчә, кеше югары әхлак таләпләрен үтәп, дөньяви һәм дини кануннарны саклап яшәргә тиеш. Төрки-татар халкының бар яшәеше гасырлар дәвамында шушы ‘ике дөнья’ фәлсәфәсенә нигезләнгән булган һәм бу иске татар язма истәлекләрендә дә ачык чагылыш таба. Кешенең язмышы, бүгенгесе һәм киләчәге – барысы да Аллаһы Тәгаләнең кодрәтенә бәйләнгән. Гыйбадәт кылу, гөнаһ кылмау, булган гөнаһлардан арыну, ислам таләпләрен саклап, изге уй-ният белән көн итү һ.б. – барысы да фани дөнья гамәлләре. Адәм баласының фани дөньяда кылган һәр гамәле ахирәткә әзерлек буларак күзаллана. Ахирәт исә, бу дөньядан аермалы буларак, мәңгелек дип карала. Оҗмах, тәмуг, сират күпере, кыямәт көне һ.б. – ахирәт белән бәйле категорияләр. XVII–XVIII гасыр иске татар язма чыганакларында ‘ике дөнья’ фәлсәфәсенә бәйле бу категорияләрнең барысы да үзенчәлекле рәвештә чагылыш таба. Биредә җир йөзе, кешелек һәм барлык тереклек дөньясы, җир шары, бөтен галәм, кешенең бу дөньяга килүе, яшәеше, гомер итүе, бу дөньядан китүе һ.б. күздә тотыла. Бу төшенчәләр каралган текстларда күп төрле сүз, сүзформа һәм сүзтезмәләр ярдәмендә җиткерелә [Валиева, 2017,

с. 37–43]. Әлеге язмада без кешенең фани дөньядан китүе белән бәйле ‘үлем’ төшенчәсенә тукталырбыз. Үлем кеше тормышында иң зур һәм тирән фаҗига дип кабул ителә. Бу фәлсәфи категориягә халык авыз иҗатында да, язма әдәбиятта да зур урын бирелә. XVII–XVIII гасыр иске татар язма чыганакларында да үлем темасы һәрчак үзәктә тора.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә *үлем* сүзенең түбәндәге мәгънәләре күрсәтелә: 1. Организмның эшчәнлеге тукталу һәм аның һәлак булуы; организмда яки аның бер өлешендә матдәләрнең биологик алмашынуы тукталу хәле; 2. Кеше яки хайванның яшәүдән тукталу хәле; 3. Начар нәрсә, кайгы-бәла [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 1981, б. 728].

Бу төшенчә язма истәлекләрдә түбәндәге сүз һәм сүзтезмәләр белән җиткерелә: *үлем* (اولم)*, нагяһ үлем, үлем котылгысыз; ахирәткә күчү* (آحرتکه کوچو)*; гүргә бару* (گورگه بارو)*; дөньядан үтү* (دونيادان اوتو)*, фани дөньядан үтү, дөньядин нәкыль кылу, дөньядин вафат итү, дөньяны уздыру; әҗәл* (اجل)*, әҗәл йитү, әҗәл ирешү; җан бирү* (جان بيرو)*, җан алу, җан тәслим кылу; үлү, үлмәк, үлә калды, үләр булу, үлтерү; вафат* (وفات)*, вафат улу, вафат итү; рихләт итү* (رحلت ايتو)*, даре бәкайә рихләт итү; һәлак булу* (هلك بولو)*; шәһид итү* (شهيد ايتو)*, шәһид китү; катил әйләү* (قاتل ايلو); *гәрд-гәрд кылу* (گەرد-گەرد قلو)*; баш кисү* (باش کيسو) һ.б.

‘Үлем’ төшенчәсе без караган текстларда, беренче чиратта, үзара синонимик мөнәсәбәттә торган *үлем* (اولم), *әҗәл* (اجل) лексик берәмлекләре белән бирелә: *Ғарипләргә үлем килсә, моңлуғ башы* [Мәүлә Колый, 1963, б. 495]; *Шул әҗәлдән Аллаһы Тәғалә Қоръәндә «Лоқман» сүрәсендә хәбәр бирде* [Мөслими, 1999, б. 18].

Нагяһ үлем (اولم ناگه) сүзтезмәсе ярдәмендә вакытсыз үлем, ягъни үлемнең котылгысыз булуы хакында хәбәр ителә: *Нагяһ үлем килер башқа беркөн байық* [Мәүлә Колый, 1963, б. 494].

Әҗәл-үлем (اجل-اولم) парлы сүзе үлем фаҗигасын эмоциональ-экспрессив яктан тагын да көчәйтеп, тагын да тулырак җиткерә: *Ул Торғайның хатыны йөкле торыр: аның қорсағындағы баласындан әҗәлең-үлемең йитебдер* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 81].

Исламда кешеләр үлемне Аллаһы Тәгаләнең әмере, ягъни тәкъдир итеп кабул итәргә тиешләр. Беренче карашка, үлем – табигый күренеш, ахирәткә күчү, әмма барыбер котылгысыз фаҗига итеп карала, аңардан качып булмый, ул адәм баласын үзе үзләп таба. *Үлем қотылғысыз* (اولم قوتلعسز)*, әҗәл йитү* (اجل يتو)*, әҗәл ирешү* (اجل ايرشو) кебек сүзтезмәләр шул төшенчәләрне ирештерә дә. Аннары шунысы игътибарга лаек, *әҗәл* сүзе бары тик кешеләргә карата гына кулланыла: *Аһ, әй, қалтақ халық уғлы, беленңләр, үлемдин һич қотылғымыз йуқ ирмеш* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71]; *Әҗәл йитеб килсә, дару-дәрман булмас ирмеш* [шунда ук, б. 71]; *Имде әҗәл ирешде, бән үләрем, сез қаласызлар* [шунда ук, б. 71]. *Баш ағырса, әҗәл йетәр* [Мәүлә Колый, 1963, б. 495]. *Әҗәл килеб, үлеп гүргә барыр булсаң* шунда ук, б. 494].

Без караган текстларда ‘үлем’ төшенчәсе еш кына мәңгелек коннотациясе белән баетыла. Нәтиҗәдә ул күпмедер дәрәҗәдә тыныч-сабыр кабул ителә, чөнки аның килү-килмәве Аллаһ кодрәтенә бәйле: *Бишенче бармағы ишарәтдер бәни Адәм қайу йирдә үләчәгене wә қачан үләчәгене белмәсләр, мәгәр Аллаһы Тәғалә белер, димәкдер* [Мөслими, 1999, б. 18].

Үлем – адәм баласы өчен котылу, дөньяви авырлыклардан качу чарасы да. Ул үлемне кайчак сорап ала: *Бәс Ғабдеррахман әйтде, бәнем җанымны қачан алырсын, та ки бән үлем истиғдадында үләйем, диде* [Мөслими, 1999, б. 16].

Әҗәл-үлем җитүнең Аллаһ кодрәтендә булуы *җан алу* (جان آلو), *җан биру* (جان بيرو) сүзтезмәләрендә аеруча ачык чагылыш таба: *Ғазраил ғаләйһиссәлам әйде: «Мән сәнең кебе қол мән, илля Мәләкел-мәүт див бәне әйтерләр, йәғни барча мәхлуқатлар җаныны wә һәм атаң-анаң җаныны бән алдым, див әйтде* [Мөслими, 1999, б. 16]; *Бичара вәзир җан қурқынычындан бер лоқма ағзыйға салды, дәрхаль йығылыб җан бирде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 510].

‘Үлү, үз үлеме белән үлү’ мәгънәсе XVII–XVIII гасыр иске татар язма истәлекләрендә *үлү* фигыле белән белдерелә: *Бер үлмәке мең үлмәкдин йаман иркән* [Мәүлә Колый, 1963, б. 495]; *Син күрсәң үләрсең, – тиде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69]; *Йәнә бер анча көнләрдин соң Тумаwыл Мәргәннең атасы Турымтай Чәчән үлде* [шунда ук, б. 71].

Шуның белән бергә ул тезмә фигыльләр составында еш очрый: *Ариғ йуыб, гүргә қуйар үләр булсаң* [Мәүлә Колый, 1963, б. 493]; *Андин соң ул хатынны йығыб, андағ тезләде кем, эссүсе китде, үлә қалды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82]; *Көн йаруғы сарайға керде, Ғыйләмалик Күрекле аны күрде, үлә қалды* [шунда ук, б. 69].

Сөйләмдә ‘үлү’, ‘үлем’ төшенчәләре күп төрле эмоциональ-экспрессив төсмерләр белән баетыла. Югарыда искәртелгәнчә, ислам дине буенча дөньядагы һәрбер кешенең гомере, ул килгәнче үк Аллаһ тарафыннан билгеләп куелган. Кешеләр бу тормышта ничек кенә яшәсәләр дә үлемнән берничек тә котылып кала алмыйлар, чөнки ул – Аллаһ тарафыннан билгеләнгән тәкъдир. ‘Үлем’ төшенчәсенең бу үзенчәлеге, ягъни башка бер дөньяга күчү, кешеләр тарафыннан тынычрак кабул ителә. Әлеге семантик вариант аеруча Мәүлә Колый әсәрләрендә киң урын ала. Ул, суфи шагыйрь буларак, яшәешне ике дөньяга – фани һәм бакыйга бүлеп карый. Аның өчен үлем ахирәткә күчү, гүр өенә бару. Бу очракта ‘үлем’ төшенчәсе *гүр өе, гүр өенә бару, гүргә бару, ахирәткә күчү* кебек сүзтезмәләр белән белдерелә: *Хақ төзесен гүр өйендә сәнең эшең* [Мәүлә Колый, 1963, б. 494]. *Әҗәл килеб, үлеп гүргә барыр булсаң* [[шунда ук, б. 494]; *Ахирәткә күчәрләр гөнаһ атына атланыб* [шунда ук, б. 488]

Үлемне табигый һәм котылгысыз күренеш итеп кабул итү иске татар язма истәлекләрендә *үлем* сүзенең семантик варианты булган *wафат* (وفات) лексемасы белән белдерелә. Дөрес, чыганакларда бу сүз үзе генә кулланылмый диярлек, ул, нигездә, *wафат улу* (وفات اولو),

wафат итү (وفات ايتو) сүзтезмәләре составында кулланыла һәм ‘үз үлеме белән, вакыты җитеп үлү’ мәгънәсенә ия: *Бәлқыйс кәмалға җитде, атасының wафаты йақын булды* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 511]; *Йегерме өченче көнендә хәзрәте рәсүлүллаһ ғаләйһиссәламнең wафаты улды* [Мөслими, 1999, б. 11]; *Хәзрәте Әбу Бәкер ул көндә wафат итмешдер* [шунда ук, б. 11].

Дөнйадин wафат итү, дөнйадин китү, дөнйадин нәқыл қылу сүзтезмәләре дә кешенең дөньяви яшәешне, ягъни фани дөньяны ташлап китүен эчке бер салмаклык-сабырлык белән хәбәр итә: *...wә һәм ул көн дөнйадан үтде* [Мөслими, 1999, б. 9]; *Бу сүзне халаиққа wасыйәт қылғандин соң Дуйын Бәйан дөнйадин үтде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71]; *Падишаһзадә балин ғамь wә бәстәр ғоссада йатыб, дөнйадин нәқыл қылды* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 512]; *Йәнә йитмеш ике йылдан соңра, туңғыз йылында, мөбарәк Рамазан айының ундүртенче көн, тарих алты йөздә дөнйадан wафат итде, сүзе дөнйада калды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 81].

Фани дөнйадан үтү дигәндә, яшәешне ахирәткә һәм дөньялыкка бүлеп карау, фани дөньяны ташлап, ахирәткә күчү турындагы ышанулар, кешенең ике дөнья хакындагы күзаллаулары тагын да ачыграк күренә: *Хақ Тәғаләнең тәғдире ирешеб, хәзрәте Ақсақ Тимер һәм ошбу фани дөнйадин үтделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 88].

Ислам динендә ахирәт – мәңгелек. Бу күзаллаулар язма истәлектә ‘мәңгелек йортка күчү’не аңлаткан гарәп алынмасы *рихләт итү* (رحلت ايتو) яки *даре бәқайа рихләт әйләү* (دارى ناقيا رحلت ايلەو) сүзтемәләре белән җиткерелә: *Ул мәқаме куйды, рихләт итде, дуслар* [Мәүлә Колый, 1963, б. 490]; *Хәзрәте Мир Тимер даре бәқайа рихләт әйләде* [Мөслими, 1999, б. 47].

Мифологик һәм дини күзаллаулар нигезендә, мәңгелек йортка, ягъни бакыйлыкка кешенең җаны күчә, чөнки җан үлемсез. ‘Үлү’ төшенчәсенә ия *җан тәслим итү* (جن تسلم ايتو) фразеологик әйтелмәсендә дә сүз нәкъ шул хакта бара: *Хаҗ юлында җан тәслим қылды, дуслар* [Мәүлә Колый, 1963, б. 490]; *...wә йәнә һәр төрле тәғанни илә әлхан идәрләр: ишедән ғашыйқлар рәқыс итеб җан тәслим итәр* [Мөслими, 1999, б. 21].

Үлем Аллаһы Тәгаләнең тәкъдире дип каралса да, ул кешеләрне һәрчак тетрәндерә. Аеруча берәр төрле бәла-каза, фаҗига аркасында булган көтелмәгән, вакытсыз үлемнәр зур тетрәнү, коточкыч зур югалту ачысы белән қабул ителә. ‘Фаҗигале үлем’ төшенчәсе язма истәлекләрдә күпчелек очракта *һәлақ улу* (هلك اولو) сүзтезмәсе белән җиткерелә: *Ғуҗ бине Ғанк, wә Фирғаwен, wә Нәмруд, wә Ғад, wә Сәмуд коуме бу көндә һәлақ улмышлардыр* [Мөслими, 1999, б. 9]; *Кәнған туфанда һәлақ улды, нәселе киселде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69].

Әгәр инде кеше изге сугышта, хаклык юлында һәлак булса, *шәһид итү* (شهيد ايتو) тезмә фигыле кулланыла: *wә Җирҗис wә Зәкәрийә, wә Йахйа ғаләйһимүс-сәламләр ул көн шәһид итделәр* [Мөслими, 1999, б. 9].

Кешенең үлемендә кемдер сәбәпче булырга да мөмкин, ягъни адәм баласын һәлак итү, үтерү кебек фаҗига һәм җинаятьләр тормышта еш очрый. Кемнедер фаҗигалы үлемгә дучар итү, һәлак итү, үтерү әдәби ядкярләрдә дә тасвирлана. Мондый төшенчәләр, беренче чиратта, *үлтерү* фигыле белән белдерелә: ... *wә Қабил Һабилне үлтерде* [Мөслими, 1999, б. 9].

Гарәп алынмалары белән ясалган *һәлак қылу* (هلك قلو)*, қатил әйләү* (قاتل ايلو) тезмә фигыльләре дә шул максаттан файдаланыла: *Бу көн форсатны ганимәт тотды, мәни һәлак қылгай* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 505]; *Сафуан галиб улыб аны қатил әйләде wә қаwемене әсир әйләде* [Мөслими, 1999, б. 10]; *Әһле сөннәтнең күб шәһәрләренең алды wә голәмадан улгучыларны қатил әйләде* [Мөслими, 1999, б. 35].

Баш кису (باش كيسو), ‘тузанга әйләндереп юк итү’ не аңлаткан *гәрд-гәрд қылу* (گەرد-گەرد قلو) тезмә фигыльләре һәлак итү юлларын тагын да төгәлрәк тасвирлый: *Анда Ақсақ Тимер әйде: «Син гафил дәгелсең, мин гафил мен, син үзеңә йаманлық қылгайсың, мин үземгә йахшылық қылгаймын», – тиде, башын кисде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 83]; *Падишаһзадә әйтде: тәгамнән тәнаwел қылмасаң, башыңны фил Мәхмүтнең айақыйга салыб, гәрд-гәрд қылырмын* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 510].

Шул рәвешле, XVII–XVIII гасыр язма истәлекләреннән күренгәнчә, үлем һәм аның белән бәйле төшенчәләрне белдерә торган сүз, сүзформалар һәм сүзтезмәләр иске татар телендә шактый киң лексик-семантик кыр барлыкка китерәләр. Бу, үз чиратында, татар халкының ике дөнья (фани һәм бакый) арасында билгеле бер чик ролен үтәгән әлеге категориягә элек-электән зур әһәмият биргәнлеген күрсәтеп тора.

Әдәбият

Валиева М.З. Особенности синонимической парадигмы тюрко-татарского письменного памятника XVIII века «Маджмугыл-хикаят» // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. Чебоксары, 2017. № 1 (93). С. 37–43.

Дәфтәре Чыңгызнамә // Мирастан биш сәхифә: XVII – XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 37–96.

Мәүлә Колый поэмалары / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Милли китап, 2008. 88 б.

Мәүлә Колый шигырьләре / Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 487–503.

Мәҗмүгъ әл-хикәят // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 503–522.

Мөслими. Тәварихы Болгария / басмага әзерләүче С. Гыйләҗетдинов. Казан: Иман, 1999. 100 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 3 томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. Т. 3. 831 б.

Вәлиева Миләүшә Зәки кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре